

הלימוד הוא

העיקר ולא הידיעה

דיון במהותו ובאופיו של החינוך היהודי
המשלב קודש וחול מתוך אידיאל והרמוניה
מאת הרב הפרופסור נחום (נורמן) לאם

היהודית. בלעדית, ח"ו מוכרחה להיות התוצאה, הטמעות בעמים, בתרבות האלילית המודרנית השולטת ברוב העולם.

הרב הפרופסור נורמן לאם
לכתחילה ולא בדיעבד

שטחיות ותלמוד תורה אינם עולים בקנה אחד

אכן, תורה קודמת למדע, ואם לימוד המדע דורש התעמקות ושרשיות, קל וחומר בן בנו של קל וחומר שהוא הדין בלימוד התורה. שטחיות ותלמוד תורה - הם שני הפכים שאינם עולים בקנה אחד. הבעיה של הזיהות היהודית, בין הכא ובין התם, לא הבוא על פתרונה בדרך של הוראה של היהדות על קצה המזלג. המשכיותו של כל העם בתור עם יהודי דורשת ממנו לימוד התורה, לא בתור עוד נושא אקדמי, ולא כסיפור היסטורי של העבר הרחוק, אלא מתוך הכרה והבנה ש"הם חיינו ואורח ימינו".

ענין זה תובע מן המורה שיתמסר להעניק לתלמידיו את הערך של עומק התורה, עד כדי שיחדיר בתלמיד את הרצון ללמוד תורה בעצמו. הורו לנו חז"ל: "העמידו תלמידים הרבה". ומו"ר הגרי"ד הלוי סולובייצ'יק זצ"ל ביאר: "העמידם עד שיוכלו ללמוד בעצמם", העמד את התלמיד על רגליו; שירגיל המורה את התלמיד להבנה בלימוד עד שתהיה לו התשוקה ללמוד ולהתקדם

האידיאלים היהודיים הטהורים שלנו לבין המציאות החילונית שאנו חיים בתוכה. במונחים הלכתיים: היא "לכתחילה", לא "בדיעבד". וזאת, מנקודת ראות יהודית אמיתית שיש לה תקדימים די מכובדים בתולדות המחשבה היהודית המקורית. אם אמנם לימודי חול לדעתנו אינם פשרה בלבד, ובהנחה ש"תלמוד תורה כנגד כולם", הרי על כל הלימודים הללו להיות בעומק ובהבנה, ולא בשטחיות וכאילו בכפיית שד הכורח של הסביבה. גם לימודי המדע, הספרות והמחשבה הכללית יש להם ערך עצמאי במסגרת היהדות של תורה, אותה התורה שכוללת לא רק את ספר שמות ויקרא ובמדבר ודברים על שפע המצוות והדינים שבהם, אלא גם את ספר בראשית על בריאת העולם והאדם והעמים כולם. אם אין לימודי החול הללו, שאנו מלמדים את תלמידינו ושהם טורחים לרכוש אצלנו, ניתנים ומוגשים ברמה מספקת, כי אז אינם אלא בגדר של בזוז הזמן וגם מהווים ביטול תורה. יש לכך גם היבט מעשי: אם התלמידים לא ישיגו הישגים בלימודיהם הכלליים, כמקובל במוסדות ההשכלה הטובים, כי אז הם לא יבואו ללמוד אצלנו ויחפשו מקומות אחרים. ההורים החשים לעתידם של בניהם בשוק ובתעסוקה יעדיפו לשלוח אותם לבתי ספר חילוניים לגמרי על מנת שיוכלו להתפרנס בכבוד.

ובכל זאת אין שוויון

ערכים בין תורה לבין מדע

עם כל זה, אני מוכרח להדגיש: אין לחשוב אפילו לרגע שיש שוויון ערכים בין תורה ומדע. עם כל הכבוד שאנו רוחשים ללימודים הכלליים, הרי לימוד התורה תופס בכל זאת מקום בראש כל הערכים. איך אמר יהודה לשליט מצרים על בנימין ב"ריגש" - "לא יוכל הנער לעזוב את אביו, ועזב את אביו ומת". אם הנער היהודי, בישראל ובחו"ל, יעזוב את אביו, את המורשת המקודשת של אבות האומה משך כל תולדות עמנו, אם יטוש את השרשים הדתיים והלאומיים של עם ישראל, הרי הוא יהיה בגדר של "ומת". אי אפשר להתקיים כיהודי בלי חינוך יהודי וללא קשר למסורת

החינוך היהודי הוא נשמת העם כולו וכיוון שכך אסור וגם אי אפשר להזניח, את דרישות הנפש היהודית, אפילו לרגע אחד. עתיד העם, בארץ כמו גם בחו"ל, ייחרץ על פי טיב החינוך של בנינו ובנותינו לא פחות מאשר על ידי ההחלטות הגורליות במישור המדיני והפוליטי.

ברשימה הזאת אני מעלה קורים אחדים לאופיו ולמהותו של החינוך היהודי המשלב קודש וחול גם יחד. הדברים מתאימים, לדעתי, גם לגבי ה"זרם" הדתי-מודרני של החינוך בישראל וגם לגבי ארצות הברית.

לכתחילה ולא בדיעבד

מה טיבו של החינוך ב"זרם" זה שלנו בארה"ב?

רובו ככולו של החינוך היסודי והתיכוני עוצב בדמות התוכנית שפיתחו מייסדי ישיבה אוניברסיטה. מוסד זה, שנתיסד בשנת 1886 חידש עוד בצעירותו את התוכנית הכפולה של לימודי קודש ולימודי חול בבית הספר התיכון שלו. אחר כך התפתחה מכך גם תוכנית לשילוב של לימודי קודש עם השכלה גבוהה - אוניברסיטאית. ה"פוטנט" החדש היה: בערך חצי היום או יותר, משעות הבוקר ועד לאחר הצהריים, כשתשומת הלב של התלמיד עוד ערה ורעננה, מוקדש ללימוד התורה ברמה דומה לכל הישיבות המפורסמות; ואילו שעות אחר הצהריים מוקדשות ללימודי חול לרכישת תרבות כללית או ללמוד מקצוע, הכול במתכונת האוניברסיטאות בעלות השם בארה"ב.

למותר להגיד שהנושא הישראלי מאוד קרוב לנו, ותוכנית העבודה ששיעור העלייה ארצה של בוגרינו עולה על זה של כל מוסד חינוכי אחר באמריקה ואולי בעולם. תכנית כפולה זו אמנם קשה לתלמיד והיא מעמיסה עליו פי שנים מן המשא של ישיבה רגילה או של אוניברסיטה כללית. העול החינוכי והאינטלקטואלי אינו קל, לא רק לגבי השעות הארוכות אלא גם באשר למתח שבין שניהם, הסתירות וההתנגשויות והעימות בין שני עולמות שונים. אבל אין מנוס ממנו. זו הדרך היחידה לתלמיד לרכוש שתי תרבויות - של קודש ושל חול - כפי השיטה החינוכית שאנו דוגלים בה: "תורה ומדע". המטרה החינוכית היא לא סינתזה ומזוג שלם, ולא סכיזופרניה ופילוג פנימי, אלא דו-קיום הדורש מן המורה ומן התלמיד להתמודד גם עם בעיות אינטלקטואליות ומטפיסיות העומדות ברומם של עולם וגם עם אתגרים מעשיים יום-יומיים.

לימודי החול אינם

בחזקת פשרה

עיקר החידוש שלנו הוא בתוכנית הכפולה לאורך רוב שנות התלמיד בתור תלמיד. שיטת "תורה ומדע" איננה אצלנו פשרה בין

מה בין "ביום המשח" אותו" ל"אחרי המשח אותו"

בספר במדבר, פרשת נשא, פרק ז', פ"ד אנו קוראים: "זאת חנוכת המזבח ביום המשח אותו מאת נשיאי ישראל" פסקה זאת מסתיימת (שם, פסוק ח') במלים: "...זאת חנוכת המזבח אחרי המשח אותו". כלומר כדי שכל הקרבנות שהמורה מעלה על מזבח החינוך יעלו לרצון ויצליחו, קרבנות של עשיית לילות כימים, של דאגות והתעצויות ותחבולות ואמצעים טכניים, מוכרח שנשים את עינינו לא רק ל"יום" המשח אותו אלא גם ל"אחרי" המשח אותו. רק אז תתמשח "חנוכת המזבח" לאורך ימים גם להמון העם וגם ל"נשיאי ישראל".

אני מבקש לדון גם בתשתית הפילוסופית של התפיסה היהודית הסגולית והאופיינית של החינוך. זהו נושא המבליט את התפקיד המרכזי של המורה בעיצוב דמות הדור הבא.

שיעור במחשבים בישיבה אוניברסיטה משקל מיוחד למדעים

המסר לחינוך מנצחון היהדות על היוונות

המאבק בין היהדות והיוונות לא הצטמצם רק לשדה הקרב, בו ניצחנו כפי שחנוכה אכן מנצח מדי שנה את הנצחון זה, הוא גם לא הצטמצם למאבק על חופש הדת בכלל (כפי הנוסח המודרני) או על הרשות לקיים מצוות פרטיות. המאבק בין שני העמים, בין שתי הדתות ובין שתי התרבויות הללו התפשט גם למישור הרעיוני האידאולוגי והפילוסופי. מכך נבעו השלכות מיוחדות גם למערכת החינוך. וזה גם חלק של המסר לדורנו מנצחון המכבים. חכמי יוון, בעיקר מאסכולת אפלטון, החשיבו את ההווה מעל להתהוות ואת המטרה מעל לאמצעים המגיעים אליה. לעומתם חכמי ישראל ראו ערך גדול יותר באמצעים מאשר במטרה, בהתהוות מעל להווה עצמה, בתהליך הפעיל מעל למגמה המבוקשת. יוצא מזה, שלחכמי יוון העיקר הוא החומר השכני ששלעצמו ולא הפרוצס האנטסקטואלי

ולכן יסתכל ביהודים, גם בארץ וגם מעבר לגבולות הארץ, לא מתוך ציונות אלא בציונות, ברגש של גאווה בדרך של ביטול ומתוך עימות. אכן כפי שנאמר בבראשית: "לא יוכל הנער לעזוב את אביו, ועזב את אביו ומת".

סימן להצלחה -

ההמשכיות באותו מסלול

ענין אחר שהוא מאוד קרוב ללבנו בארה"ב, ואין ספק שגם בחברה הדתית בארץ מתלבטים בו הוא שאלת המשך הלימודים התורניים והיהודיים, לאחר שיסיים התלמיד את חוק לימודיו בתיכון. סימן מובהק להצלחה או לכשלון של כל שיטת חינוך

בעצמו בתורה. יש בתורה אוצר של קסם וחן וכח משיכה, אוצר השמור לכל מי שזכה ללמוד להתעמק בתורה, כל אחד לפי יכולתו ובדרגה שלו. תלמיד שזכה לא במהרה יטוש את אלקיו או את עמו.

"ועזב את אביו ומת"

קראתי באיזה מקום, שמפקדים בצה"ל קובלים על הרבה מן החיילים שלהם כי חסרה להם מוטיבציה לאומית. היום מדברים על "מימוש עצמי", כאילו כל העולם סובב והולך סחור סחור רק למען עצמן וטובתן של הבריות, שהכל מכוון אל ה"אנכי" של האיש הפרטי. לכן יש ובני הדור הצעיר, בארץ או בחו"ל, אדישים לגבי אידיאלים שהם למעלה מכך. המוטיבציה של ה"כיפות הסרוגות" שונה לגמרי והיא: לא מימוש עצמי, אלא החיים בתור שליחות. השאלה

הרב הפרופסור נחום (נורמן) לאם הוא נשיא הישיבה-אוניברסיטה בניו-יורק וממנהיגי היהדות בארצות הברית. שימש במשרות רבניות חשובות, עוסק שנים בחינוך ובהעמדת דורות של תלמידי חכמים ומלומדים ופירסם ספרים בענייני מחשבה והלכה.

בתיכון הוא אם התלמיד ממשיך ללמוד באותו מסלול או באותו כיוון גם ברמה היותר גבוהה, כל משך הלימודים הללו או למצער בחלק חשוב שלהם. בארה"ב, ובעיקר אצלנו בישיבה אוניברסיטה, אנו עושים את כל המאמצים להשפיע על בוגרי התיכונים שלנו להשאר בין כותלי הישיבה

שהם שואלים את עצמם היא: "מה ואיפה אני יכול לתרום יותר". כך היה פעם אצל בני הקיבוצים. יודע אני שכמו כל הכללה, גם הכללה זאת אינה תופסת לגבי כל הנוער החילוני או לגבי כל הנוער הדתי. אבל זאת אני כן יודע: בין אם מדובר במדינת ישראל בין אם מדובר בתפוצות, בלי השתרשות

תמונת מחזור, מן הראשונות, של ישיבת רבי יצחק אלחנן ישיבה מפורסמת ואוניברסיטה מפורסמת

למשך שנות הלימודים באוניברסיטה. ואנו מסתייעים ב"חוויה הישראלית", יותר משלשת רבעי בוגרי התיכונים של מוסדנו, בין בנים בין בנות, מקדישים לפחות שנה אחת ללימוד בארץ, בישיבות ובסכולות למיניהן. והנסיון הזה הצליח למעלה מכל ציפיותינו.

באידיאלים נשגבים טרנזנדטאליים, לא תיתכן תפיסת החיים כשליחות. בלי תפיסה זאת של החיים כשליחות, יגדל דור בארה"ב שאין לו שום אינטרס במדינת ישראל ושום רגש של קירבה ליהודים בכלל, ויגדל דור בישראל שלמעשה יהיה כנעני ולא יהודי

סמלה של הישיבה אוניברסיטה
תורה ומדע

כבוד למורה ולמחנך. אבל למעשה, לא היה הפדגוג אלא עבד, עבדו של אב התלמיד. בתרבות היהודית המציאות הפוכה לחלוטין. דווקא בגין התהליך האטי וההדרגתי של מעשה חינוכו של התלמיד הצעיר, הפך חינוך הקטנים למצווה מן המובחר. לעומת כל שאר העמים, מסביב לנו, הצטיינו אבותינו במידת התמסרותם לחינוך בניהם. המורה של הילד הקטן לא היה עבד, כלומר אדם ללא סטאטוס, אלא דווקא "רב", דהיינו אדון, כלומר, אישיות נכבדת בצבור. וראו זה פלא: בבוא הרמב"ם לחבר את הלכות תלמוד תורה, מתאר הוא בשלש ההלכות הראשונות של פרק א' את הדינים השייכים לחינוך בן נכד ובנים אחרים. ורק אחר כך, בסוף הלכה ד', הוא כותב, "שכשם שמצווה עליו ללמד את בנו, כך הוא מצווה ללמוד עצמו". הקביעה הזאת היא כל כך נפלאה - החיוב על היהודי ללמוד תורה נובע מההלכה הקודמת לה, דהיינו, המצנה ללמד

העבד מלמד נגינה
ליוונים היתה חשובה התוצאה

תורה לקטנים! אם אמנם כך הם הדברים, הרי עומד המורה במרכז העניינים, שהרי המבוגרים זקוקים לחברים ולעזמתים ולא דווקא למורים. אבל חינוך של צעירים לא

"זדים ביד עוסקי תורתך..."

בתפילת "על הניסים" של חנוכה, אנו חוזרים ואומרים כי היוונים רצו "להשכיחם תורתך", ובעזרת ד' נפלו "גיבורים ביד חלשים ורבים ביד מעטים וטמאים ביד טהורים ורשעים ביד צדיקים וזדים ביד עוסקי תורתך". ניסוח מיוחד במינו זה של מחבר הפיוט אומר דרשני: אם האויבים רצו "להשכיחם תורתך", היה על הפייטן לומר שנמסרו זדים ביד "זוכרי" או "יודעי" תורתך. ואם הוא מעדיף את המונח "עוסקי" תורתך, היה עליו לכתוב בראשית דבריו כי שונאינו רצו למנוע את העיסוק בתורה. אלא הוא שאמרנו: מגמת היוונים היתה לבטל את התורה כקובץ של רעיונות ודינים ואמונות, כי אצלם הידיעה היבשה היא העיקר. ועל כן מתאים להם הביטוי "להשכיחם תורתך". אבל אנו היהודים מעדיפים את הדרך על המטרה, את ההתהוות מעל להוויה. אצלנו העיקר והיסוד של היהדות הוא הלימוד, ההתעסקות, היגיעה והעמל והטורח והעבודה הקשה והמפרכת של שרירי המת כביכול. לפיכך מדייק הפייטן: "זדים ביד עוסקי תורתך".

העבד מלמד קרוא וכתוב
היוונים דגלו בחינוך למבוגרים

המורה במוקד העשייה

מכאן עולה כי משום שלפי אפלטון וחכמי יוון הידיעה מעולה הינה מן הלימוד, ואף שהלימוד הכרחי למטרת הידיעה, בכל זאת הוא משני בערך ביחס לידיעה עצמה, החשיבו היוונים את חינוך המבוגרים, שהגיעו כבר לדרגה של חכמים, יותר מאשר את חינוך הקטנים. חינוך הקטנים, ככל שהוא חיוני להכשרת החכמים של הדור הבא, אינו בעל ערך עצמי בתרבות היוונית. לפיכך הניחו היוונים את עבודת ההוראה של הקטנים לעבדים. וכך מצינו כמה פעמים במדרשים שעבד זה או אחר של יווני היה "פדגוג", מונח שעבר גם לעברית וגם לאנגלית ולשאר שפות המערב כאות של

(המשך מעמוד הקודם)

המוביל אליו, כי החומר השכלי - כלומר, מכלול האידיאות הנכונות - הוא לדידם תכלית בפני עצמה. מה שהיה מקובל על חכמי יון כמובן מאליו, לא היה מקובל על חז"ל. הם קבעו כי "תלמוד תורה כנגד כולם" כלומר שלימוד התורה הוא המצווה החשובה ביותר. אבל עם כל הכבוד שרחשו חכמינו לתורה כתכלית החיים (ולכך הקדשתי את ספרי "תורה לשמה" לפני כמה שנים), הם הבחינו שהמצווה הזאת היא לא כל כך עצם הידיעות שאדם רוכש לעצמו, אלא הדרך בה הוא מגיע לידיעות הללו, דהיינו החוויה האקטיבית של לימוד ולא רק המצב הפאסיבי של עצם הידיעה בתורה. כלומר, ההתהוות היתה יותר חשובה להם מההווייה. יש לכך ביטוי מובהק בהשפעה שהתפיסה הזאת השפיעה על השפה: במקום לנקוט במונח "חכם", התפתח השימוש במלה "תלמיד חכם". חכם הוא מי שהוא יודע, אבל תלמיד חכם הוא מי שלומד, שמתייגע בכדי להגיע לידיעה. תלמיד 33 חכם ולא סתם חכם הוא הוא האידיאל היהודי.

היגיעה בתורה

חשובה מן הידיעה

בהקדמתו לביאור הגר"א על ספרא דצניעותא, מוסר רבי חיים מוולוז'ין סיפור נפלא על אחיו הצעיר, רבי זלמן, שהיה עליו עצום ונפטר בחצי ימיו, ועל הגר"א, אשר שני האחים העריצו כרסם המובהק. יום אחד אמר הגר"א, אשר כידוע היה מגדולי המקובלים של הדורות האחרונים, אל תלמידו הגאון רבי חיים: "תגיד לאחיק זלמלע (כך קראו לו באידיש), שמלאכים ישכימו לפתחו בחלום הלילה וירצו למסור לו סתרי תורה (דהיינו, לברר לו סוגיא הלכתית שנתקשה בה). על כן הגר"א ציווה על רבי זלמן שיברח את המלאכים מעל פניו, שאף כי נכונים דבריהם, בכל זאת "לא יתרצה לקבל תורה אפילו היא אמת אם לא עמל בה בעצמו עד שהגיע להבנה נכונה". עד כדי כך גדולה היתה הערכת הגר"א להשקעה העצמית בתלמוד-התורה.

ועוד: תלמידו המובהק של בעל "תרומת הדשן" מספר לנו שבימיו, כלומר לפני חמש מאות שנים באשכנז, פיתחו כמה בחורים אמידים שלמדו תורה מין שולחן מסתובב כך שיקל עליהם לבחור ספר מיוחד מבלי לקום מן הספסל, ועל כך כתב רבם: "אותם הבחורים העשירים המפונקים... לא טוב הם עושים. אדרבה, כשמבקש אחר הספר ובא לו בטורח גדול וזכר באותו מעשה מה שרוצה ללמוד".

הציבור הדתי לא יצא נפסד

(המשך מעמוד 11)

מוגזמות מאפשרת לחרדים לקבל אותנו כפי שהננו, עם ההדגשה המיוחדת שלנו על מרכזיותה של ישראל. לכן הפניות של גורמים חרדים אלינו הולכות וגוברות. הם מכירים גם במומחיות שלנו בקיום השתלמויות בארץ. שלא כמו אישים ציוניים אחרים אני רואה בהם אוהבי ארץ ישראל מובהקים, אוהבי עם ישראל שאסור לדחותם וצריך לקרבתם ולסייע להם.

הציונות הדתית מציעה מודל של

מדינה יהודית ולא רק של קהילה

שאלה: ברור שאינך מתכוון להיות אך ורק כתובת מקצועית ומצומצמת, אתה מעונין הרי לקיים גם אתם של דיאלוג ולנסות לקרב אותם להוויה הישראלית. מה אתה אומר להם?

תשובה: ברור לי, ואני מבסס דעה זאת גם על דיאלוג שקיימתי באחרונה עם כמה מראשי הקהילות החרדיות והלא ציוניות בעולם ובין היתר עם מנהיגי הקהילה של יוצאי סוריה בבואנוס איירס שהקשר האידאולוגי שלה בארץ הוא עם ישיבת פורת יוסף. כי יש לנו מה לאמר להם וכי הם מוכנים לשמוע מאתנו. הם אפילו נכונים לשמוע מאתנו על אופן תפקודנו כחברה דתית בתוך מדינה יהודית זאת לעומת תפקודם שלהם כקהילה דתית במדינה לא יהודית.

שאלה: מה ההבדל?

תשובה: בין שני המושגים מדינה וקהילה מפרידה למעשה תהום. להם יש קהילה ואילו לנו יש מדינה. אני אומר להם שהשותף האמיתי שלהם בארץ הוא מי שחי על בסיס השקפת העולם של הציונות הדתית. רק אנחנו יכולים להביא להם אמונה עמוקה באחדות העם היהודי בכל מקום בעולם. רק אנחנו יכולים להציג נסיון לחיות חיים יהודים מלאים, כפי שהתורה קובעת, במדינה יהודית ותוך התחשבות כמובן במגבלות שהדמוקרטיה מטילה עלינו. אנחנו הרי מתמודדים יום יום עם סוגיות כמו "צה"ל כצבא יהודי", "כלכלה במדינה היהודית", מהם הפתרונות לבעיות כחשמל בשבת או רפואה מתקדמת עפ"י ההלכה, או שמיטה עפ"י ההלכה. שמיטה במובן הרחב של המושג ולא רק שמיטה כאספקה שוטפת של תוצרת חקלאית לכמה אלפי משפחות. אני חוזר ואומר להם את הדברים הבאים: "אנחנו מציעים לכם אתגר של בניית מדינה על פי מצוות התורה. בענין הזה אין לכם שותפים אחרים בישראל, לא בציבור החילוני ולא בציבור החרדי. הדור הצעיר שלכם יוכל באמצעותנו להזדהות יותר עם עם ישראל ועם תורת ולהבין שמדובר בתורת חיים. אני תמיד מספר להם מחוויות שלי כיצד במהחמה לבנון סירתי עם ראש ישיבת הר עציון הרב

והמוסר היהודי מדורי דורות, במישרין או בעקיפין. ירצה להמשיך בלימודיו. הוא ידע להעריך אל נכון את כשרונותיהם של אלה שלימדו אותו, ויהיה גם לומד תורה בעצמו וגם שומר תורה לאורך חייו. תלמיד שכזה לא יסתפק ב"מימוש עצמי", אלא יתבונן על חייו כעל שליחות וינסה בכל כוחותיו הנפשיים לגלות מהי השליחות המיוחדת לו, וכיצד יוכל לעבוד את אלקיו, לתרום לעמו ולעולם כולו.

ייתכן בלי המורה. על המורה נשען עתידם של תלמידיו, כי הוא הוא המכשיר אותם, מנהיג אותם בדרך הארוכה והקשה ומראה להם שעצם הקשיים בהבנה ובהתגברות על הקשיים הוא הנצחון הרוחני-שכלי הכי גדול. מן המורה הם קולטים שהעמל ברכישת ידיעות חשוב יותר מהידע כשלעצמו. תלמיד שעבר חוויה שכזאת, בהדרכת מורה נכון שבעצמו ספג את כל האתוס

קבלת פנים לפרופ' לאם מטעם המחלקה.
מימין לשמאל: השופט מנחם אלון, אליעזר שפר (מברך), הרב לאם, ד"ר יוסף בורג

חדר באיטליה במאה ה-14 (ציור מסידור בכ"י)
מעמד מיוחד למלמד